

„Wychowanie w Rodzinie” t. XXI (2/2019)

Aleksandra ASZKIEŁOWICZ*

Razem czy osobno? Teoretyczne przesłanki dla zastosowania wywiadu biograficznego w badaniu małżonków

Together or apart? A theoretical rationale for using the biographical interview in spousal research

Abstrakt

Cel. W artykule przedstawiono procedurę prowadzenia wywiadu narracyjnego w wyjątkowy sposób, z uwagi na obecność nie jednego, ale dwóch narratorów jednocześnie. Technikę wywiadu narracyjnego przedstawiono w kontekście metody narracyjno-biograficznej, a funkcjonowanie małżeństwa w kontekście systemowego rozumienia rodziny.

Metody. Badanie prowadzono z wykorzystaniem techniki wywiadu narracyjnego z małżeństwami, które oceniają swoje małżeństwo jako szczęśliwe. Badania dotyczyły szczęścia w związku i były prowadzone w grupie małżonków, którzy subiektywnie oceniają swoje małżeństwo jako wysoce satysfakcjonujące.

Wyniki. W artykule udowodniono zasadność zastosowania wywiadu narracyjnego z jednoczesnym udziałem obojga małżonków.

Wnioski. Kształt narracji zależy w znacznej mierze od sposobu jej funkcjonowania, struktury, poziomu bliskości, satysfakcji z relacji, powiązań pomiędzy poszczególnymi członkami systemu. Zaproszenie do wspólnego wywiadu narracyjnego obojga małżonków było zasadne w sytuacji prowadzenia badań wśród małżeństw, które oceniały swój związek jako bardzo satysfakcjonujący. W innym wypadku wspólny wywiad prawdopodobnie byłby niemożliwy, a na pewno ryzykowny.

Słowa kluczowe: Autobiografia, narracja, wywiad narracyjny.

* e-mail: aleksandra.aszkielowicz@o2.pl

Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna w Brzegu, Piastowska 14, 49-300 Brzeg, Polska.

ORCID: 0000-0001-5414-6652

Abstract

Aim. This paper presents a narrative interview procedure in a unique way, due to the presence of not one, but two narrators simultaneously. The narrative interview technique was presented in the context of the narrative-biographical method, and marital functioning was presented in the context of a systemic understanding of the family.

Methods. The study was conducted using a narrative interview technique with married couples who rate their marriage as happy. The research focused on happiness in marriage and was conducted with a group of spouses who subjectively rate their marriage as highly satisfying.

Results. The article justifies the validity of using a narrative interview with simultaneous participation of both spouses.

Conclusions. The shape of the narrative depends to a large extent on the way it functions, its structure, the level of closeness, satisfaction with the relationship, and the links between the different members of the system. Inviting both spouses to a joint narrative interview was justified in the situation of conducting research among married couples who assessed their marriage as very satisfying. Otherwise, a joint interview would probably have been impossible, and certainly risky.

Keywords: Autobiography, narrative, narrative interview.

Wprowadzenie

Człowiek opowiadający o swoim życiu ujawnia nadawane mu sensy i znaczenia – jego opowiadanie przeniesione przez badacza, utrwalone poprzez transkrypcję w formie „tekstu pisanego”, umożliwia próbę rozumienia jego własnych interpretacji. Hans G. Gadamer zwraca uwagę, że rozumienie dokonuje się tylko w dialogu: „myśleć oznacza myśleć coś sobie; myśleć zaś coś sobie oznacza mówić coś sobie. Platon [...] całkiem słusznie nazwał istotę myśli wewnętrznym dialogiem duszy samej z sobą. Dialog ten, w wątpieniu i sprzeczności, jest ciągłym wykraczaniem poza siebie i powrotem do samego siebie, poza własne sądy i własne punkty widzenia”².

Rozmowa-dialog w ujęciu hermeneutycznym jest szczególnym rodzajem wymiany myśli, szczególnym rodzajem otwartości na wypowiedzaną prawdę, i wrażliwości na odmienność, indywidualizm interlokutora. Rozmowa w takim ujęciu jest zatem czymś więcej niż tylko wymianą zdań. Rozmawiając, wykraczamy poza samych siebie, by dostrzec inność, odrębność naszego rozmówcy. Tylko w takiej rozmowie, gdzie dwoje ludzi się rozumie, może pojawić się – rozumienie. Według H. Gadamera „każdą rzetelną rozmowę cechuje więc to, że zwracamy się ku innemu, rzeczywiście uznajemy jego punkt widzenia i utożsamiamy się z nim w tym sensie, że chcemy zrozumieć nie tyle jego jako jednostkę, ile to co on mówi”³. Prawdziwe uczestnic-

² H.G. Gadamer. Cyt. za: E. Zakrzewska-Manterys, *Hermeneutyczne inspiracje*, Oficyna Naukowa, Warszawa 1998, s. 129.

³ H.G. Gadamer, *Prawda i metoda: zarys hermeneutyki filozoficznej*, PWN, Warszawa 2004, s. 354–355.

two w rozmowie wymaga otwartości na drugiego człowieka, umiejętności słuchania, zdania sobie sprawy z własnej niewiedzy oraz wyrażania chęci dowiedzenia się, co nasz rozmówca ma do powiedzenia. Taka rozmowa odnosi się także do rozumienia spisanych tekstów. W trakcie rozmowy nie zawsze na pierwszym spotkaniu jesteśmy w stanie rozumieć naszego partnera w dialogu, toteż kolejne z nim spotkanie w tekście pozwala na ponowne rozumienie i interpretację jego słów.

W świetle tych założeń w prowadzonych przez siebie badaniach próbowałam przedstawić i opisać znaczenia, jakie nadają swojemu związkowi i całemu życiu rodzinnemu małżonkowie określający siebie jako szczęśliwi w małżeństwie. Dla pełnej charakterystyki procedury badawczej proponowanej przeze mnie należałoby jeszcze przybliżyć badania narracyjno-biograficzne, co czynię poniżej. Sytuują się one w obrębie jakościowej orientacji badawczej i dla wielu są niezwykle interesującym sposobem postępowania badawczego.

Narracyjno-biograficzne badania w pedagogice

Prekursorem metody biograficznej w naukach humanistycznych był Wilhelm Dilthey, który dowodził, że wiek XVIII i XIX stworzyły nowoczesną biografię jako najbardziej filozoficzną postać historii. „Przedmiotem jej jest człowiek stanowiący najbardziej pierwotny fakt wszelkich dziejów. Opisując zjawiska indywidualne, odzwierciedla ona w nim ogólne prawa rozwoju”⁴. Badania socjologiczne nad biografią zapoczątkował Florian Znaniecki. Podkreślał on wartość metody biograficznej w badaniach świadomości społecznej i środowisk społecznych poprzez analizę autobiografii i pamiętników. Metoda biograficzna rozumiana w ten sposób koncentruje się na przeżyciach badanych jednostek interpretowanych przez pryzmat osobistego doświadczenia badacza. Doświadczenie to pomaga badaczowi zrozumieć stany wewnętrzne i zachowania badanych. Angażuje się on w proces, odwołując się do swoich prywatnych, osobistych doświadczeń i systemu wartości. Eksplorator należy do tej samej wspólnoty kulturowej co inni członkowie grupy, nie może zatem w badaniu oderwać się od całości swego doświadczenia jako uczestnik świata kultury. Ekspozuje podmiotowość jednostek, ich indywidualne postrzeganie świata poprzez pryzmat systemu społeczno-kulturowego⁵.

W naukach psychologicznych pojęcie *biografii* odnosi się do przebiegu życia jednostki. Samo pojęcie *metody biograficznej* wydaje się niejednoznaczne, najczęściej

⁴ A. Kłoskowska, *Metoda biograficzna z perspektywy rozwoju orientacji humanistyczno-jakościowej w pedagogice*, „Edukacja” 1997, nr 4, s. 27.

⁵ A. Giza, *Biografia jako fakt empiryczny i jako kategoria teoretyczna*, [w:] J. Włodarek, M. Ziółkowski (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, PWN, Warszawa – Poznań 1990, s. 45.

jednak przyjmuje się, że jest to procedura ujawniania i rejestrowania osobistej historii życia własnymi słowami przez konkretną osobę⁶. Metoda biograficzna, zwłaszcza w wersji narracyjnej, dostarcza także informacji wprost o tym, jak jednostka interpretuje wydarzenia swojego życia, daje więc możliwość poznania subiektywnego świata osoby i tym samym zrozumienia jej⁷.

Wśród metod badań biograficznych można wyróżnić, za Magdaleną Żurko, metody psychobiograficzne oraz autobiograficzne. Badacz stosujący metody psychobiograficzne odtwarza na podstawie różnych źródeł, danych o osobie badanej, jej historię życia, wykorzystując swoją wiedzę do interpretacji uzyskanych faktów biograficznych. W metodzie autobiograficznej natomiast przedstawia się doświadczenia i definicje badanej osoby tak, jak ta osoba interpretuje te doświadczenia⁸.

Z uwagi na moje zainteresowania badawcze skupiłam się na biografii tematycznej⁹, która koncentruje się na pewnym wycinku życia jednostki, np. pracy zawodowej, czasie wolnym, czy jak w przypadku moich badań, na małżeństwie narratorów.

Przyjmuje się niemal powszechnie, że metoda biograficzna w najszerszym jej rozumieniu to analiza przebiegu życia jednostki, ujmowana z określonego punktu widzenia: indywidualnego, społecznego, zawodowego itp.¹⁰ Według Normana Denzina biografia przedstawia doświadczenia i definicje danej osoby, danej grupy lub danej organizacji tak, jak ta osoba, grupa lub organizacja interpretuje te doświadczenia. Zakłada się tu, iż zachowania ludzkie muszą być badane i rozumiane z perspektywy osób, których one dotyczą, i że badania biograficzne mają za zadanie ujawnić historię doświadczeń danej osoby lub grupy w ich dynamicznym rozwoju¹¹.

W pedagogicznych badaniach narracyjno-biograficznych chodzi o ujęcie ludzkiego działania na tle warunków i okoliczności, w jakich przebiega życie danego człowieka, ujęcie tego działania wraz z jego sensem i znaczeniem¹². Celem jest więc

⁶ D. Chmielewska-Luczak, M. Fankanowski, *Przegląd aktualnych tendencji w badaniach biograficznych w obrębie nauk społecznych*, [w:] M. Straś-Romanowska (red.), *Na tropach psychologii jako nauki humanistycznej*, PWN, Warszawa – Wrocław 1995, s. 83.

⁷ M. Żurko, *O przydatności metody biograficznej w psychologii*, [w:] M. Straś-Romanowska (red.), *Na tropach psychologii...*, dz. cyt., s. 100.

⁸ Tamże, s. 101.

⁹ Tamże, s. 103.

¹⁰ I.K. Helling, *Metoda badań biograficznych*, [w:] J. Włodarek i M. Ziółkowski (red.), *Metoda biograficzna...*, dz. cyt.

¹¹ J. Włodarek i M. Ziółkowski (red.), *Metoda biograficzna...*, dz. cyt., s. 3.

¹² Pedagogiczny kontekst badań narracyjno-biograficznych przybliżam również w artykule: A. Aszkielewicz, *Małżeństwo i jego jakość w narracjach szczęśliwych par*, [w:] A. Ładyżyński (red.), *Pedagogika rodziny – in statu nascendi czy uznana subdyscyplina?*, Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław 2012, s. 167–183.

zrozumienie pojedynczego człowieka w jego wyznaczonych sensem odniesieniach do codziennego świata przeżywanego, oraz odtworzenie jego biograficznego stawania się¹³. Określenie badań jako narracyjno-biograficznych przyjęłam za Danutą Urbaniak-Zajęc. Nazwa sformułowana w ten sposób wskazuje na źródło danych, jakim jest narracja, oraz na przedmiot ich odniesienia – biografię¹⁴.

W kontekście zaprezentowanej ogólnej charakterystyki jakościowych badań narracyjnych pojawia się pytanie o sens i pożytek ich stosowania na gruncie nauki. Maria Straś-Romanowska formułuje kilka ważniejszych powodów uzasadniających prowadzenie tego typu badań¹⁵:

- rozumiejący opis, zwłaszcza dotyczący nowych, unikatowych czy ekstremalnych zjawisk, takich jak np. obce kultury, wyjątkowe indywidualności, niezwykle, odbiegające od typowego w danym środowisku zachowanie czy stan umysłu – wzbogaca wiedzę o człowieku, o jego kondycji i możliwościach rozwojowych;
- opisowa wiedza dotycząca różnych form życia, sposobów myślenia, postaw, dzięki zastosowaniu języka „przejrzystego kontrastu”, pomaga w samorozumieniu oraz rozwijaniu poczucia własnej, indywidualnej i grupowej tożsamości;
- opisy pozytywnych zjawisk (np. heroizm, walka z przeciwnościami losu, poczucie wysokiej jakości życia mimo obiektywnie trudnych warunków) mogą pełnić rolę wzorotwórczą, dostarczać przykładów radzenia sobie w trudnych sytuacjach, ułatwiać korygowanie czy doskonalenie dotychczasowej formy życia, zarówno w wymiarze jednostkowym, jak i zbiorowym, odnajdywać poczucie sensu życia;
- ukazywanie narracji, dotyczących różnych form życia jako form w świecie ludzkim równoprawnych, może przyczyniać się do budowania społecznego klimatu tolerancji w stosunkach międzyludzkich. Skoro nie istnieje neutralny język (metajęzyk), wyjaśniający mechanizmy ludzkiego funkcjonowania, zatem – zgodnie z tezą „niekorygowalności” Taylora – nie mamy prawomocnych podstaw do krytykowania czy deprecjonowania innych kultur oraz różnych form życia z innego, niż tylko własny, punktu widzenia;
- badania interpretacyjne, zwłaszcza typu narracyjnego, w przeciwieństwie do badań eksperymentalno-korelacyjnych, są doskonałą formą psychoterapii.

¹³ D. Urbaniak-Zajęc, *Pedagogiczna perspektywa w badaniach narracyjno-biograficznych*, [w:] L. Koczanowicz, R. Nahirny, R. Włodarczyk (red.), *Narracje, (auto)biografia, etyka*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław 2005, s. 126.

¹⁴ Tamże, s. 116.

¹⁵ M. Straś-Romanowska, *Psychologiczne badania narracyjne jako badania jakościowe i ich antropologiczne zaplecze*, [w:] B. Janusz, K. Gdowska, B. de Barbaro (red.), *Narracja: teoria i praktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, s. 71–72.

Wywiad narracyjny jako technika badań

Według tezy Jerome Brunnera „narracja naśladuje życie, ale także życie naśladuje narrację”¹⁶. Związek wzajemny tych dwóch zjawisk stanowi podstawowe założenie nurtu narracyjnego. Na gruncie tego założenia ważny problem empiryczny stanowią szczegółowe zależności pomiędzy konkretnymi, utrwalonymi w pamięci podmiotu scenami z życia, a strukturą opowiadania o sobie. Ich dokumentowanie może przyczynić się do głębszego zrozumienia, czym jest narracja tożsamościowa i w jaki sposób życie ją naśladuje¹⁷.

Współczesne czasy definiuje się często jako czasy narracji, człowieka zaś jako istotę narracyjną. Dzieje się tak za sprawą wielu badaczy, którzy na gruncie różnych dziedzin humanistycznych zajmują się problematyką narracyjną. Jest to spowodowane nie tylko tym, że język narracji uznawany jest za podstawowy instrument kontaktów międzyludzkich, ale również dlatego, że życie człowieka w gruncie rzeczy jest narracją, „życiem w opowieści, a działanie człowieka – działaniem osobowości, która staje się w opowieści”¹⁸.

We współczesnych badaniach pedagogicznych wyraźnie widoczny jest tak zwany „biograficzny zwrot”¹⁹, który nie pozostaje bez wpływu na kierunki myślenia i działania. Poprzez doświadczenie ludzkich biografii badacze pragną zrozumieć świat wewnętrznych przeżyć jednostki oraz dotrzeć do subiektywnych znaczeń, jakie osoby badane nadają własnym doświadczeniom. Należy również podkreślić wymiar społeczny badań biograficznych. „Historie biograficzne nie tylko pozwalają jednostce lepiej zrozumieć ją samą i jej życiowe światy, ale również dają wgląd w historię, społeczeństwo i kulturę”²⁰. Niewiele jest rzeczy bardziej fascynujących czy kształcących, niż poznawanie doświadczeń innych świadomych istnień w ich ziemskiej wędrówce. Relacje z ich życia mogą nas głęboko poruszać, pomagają nam wyobrażać sobie, co oznaczało życie w odmiennych warunkach społecznych i historycznych, pozwalają uzyskać wgląd w mechanizmy rządzące życiorysami, a być może dostarczają nam też

¹⁶ J. Bruner, *Życie jako narracja*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1990, nr 4, s. 3–17.

¹⁷ E. Dryll, *Doświadczenia życiowe a narracja tożsamościowa osoby*, „Psychologia rozwojowa” 2008, t. 13, nr 1, s. 59.

¹⁸ N.K. Denzin. Cyt. za: M. Straś-Romanowska, B. Bartosz, M. Żurko, *Życie człowieka życiem w opowieści*, [w:] M. Straś-Romanowska, B. Bartosz, M. Żurko (red.), *Badania narracyjne w psychologii*, „Eneteia” Wydawnictwo Psychologii i Kultury, Instytut Psychologii Wydziału Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego, Warszawa – Wrocław 2010, s. 9.

¹⁹ A. Bron, *Biograficzność w badaniach andragogicznych*, „Dyskursy Młodych Andragogów” 2009, nr 10, s. 37.

²⁰ P. Dominicè, *Uczyć się z życia: biografia edukacyjna w edukacji dorosłych*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, Łódź 2006, s. 59.

pewnego układu odniesienia do przewartościowania naszych własnych doświadczeń, powodzenia, czy możliwości egzystencji²¹. Tym samym, niesłabnącym zainteresowaniem cieszą się badania zorientowane na poznanie jednej historii życia lub historii życiowych zgrupowanych wokół wspólnych tematów, oraz projekty, w których historie życiowe poddane są analizie porównawczej w celu wypracowania teorii ugruntowanej²². Warto zaznaczyć, że dla większości osób dorosłych udział w badaniach biograficznych stanowi emocjonalną podróż w świat własnych wspomnień. Dlatego też z ciekawością i chęcią decydują się na odkrywanie własnego życia, pomimo, że niektóre wspomnienia mogą być bolesne, kłopotliwe, czy wręcz niechciane. Dzięki narracji autobiograficznej jednostka na nowo odkrywa własne życie, porządkuje je, oraz nadaje znaczenia różnorodnym wydarzeniom²³.

Odwołując się do psychologii narracyjnej warto zaznaczyć, że aby opowiedzieć historię swojego małżeństwa, każda osoba badana musiała z wielu informacji o sobie wybrać takie, które są według niej ważne i najlepiej opiszą, jakie jej małżeństwo było i jest.

Pod pojęciem *narracji* rozumie się najogólniej, w naukach społecznych, każdą intencjonalną wypowiedź, tekst o czymś, wyrażany przez kogoś²⁴. Jako taka narracja jest uniwersalnym, powszechnym sposobem komunikowania się²⁵. Narracja osobista jest nie tylko relacją o czymś, lingwistycznym odwzorowaniem przebiegu zdarzeń, lecz także projekcją stanu ducha (świadomości) osoby, subiektywnym obrazem doświadczeń życiowych, dominujących uczuć, pragnień i obaw, oraz urefleksyjnioną ich interpretacją. Tak rozumiana mała narracja (tekst osoby) ma określony styl sekwencjonowania zdarzeń (linearny, przyczynowo-skutkowy, cyrkularny, teleologiczny, aksjologiczny), charakteryzuje się indywidualnymi środkami retorycznymi (rozłożeniem akcentów, rodzajem i rozległością kontekstu, typem przywoływanych bohaterów), jak i właściwym danej osobie tonem emocjonalnym. Taka narracja stanowi bogate źródło autentycznej, prawdziwej i bezpośredniej wiedzy psychologicz-

²¹ W. McKinley Runyan, *Historie życia a psychobiografia: badania teorii i metody*, PWN, Warszawa 1992, s. 9.

²² N.K. Denzin, *Reinterpretacja metody biograficznej w socjologii: znaczenie a metoda w analizie biograficznej*, [w:] J. Włodarek i M. Ziółkowski (red.), *Metoda biograficzna...*, dz. cyt., s. 67.

²³ O. Czerniawska, *Drogi edukacyjne i ich meandry*, [w:] E. Dubas, O. Czerniawska (red.), *Drogi edukacyjne i ich biograficzny wymiar*, Akademickie Towarzystwo Andragogiczne, Warszawa 2000, s. 30.

²⁴ D.L. Polkinghorne. Cyt. za: M. Straś-Romanowska, *Psychologia wobec małych i wielkich narracji*, [w:] M. Straś-Romanowska, B. Bartosz, M. Żurko (red.), *Psychologia małych i wielkich narracji*, „Eneteia” Wydawnictwo Psychologii i Kultury, Instytut Psychologii Wydziału Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego, Warszawa – Wrocław 2010, s. 21.

²⁵ Tamże.

nej. Jest to wiedza o podmiotowym wymiarze osobowości jednostki, o jej tożsamości (osobowej, społecznej, biograficznej), o sposobie interpretowania i wartościowania zdarzeń, relacji międzyludzkich, o drogach poszukiwania sensu życia i sposobach radzenia sobie z wyzwaniami losu, o tym, jak indywidualne rozumienie świata przekłada się na codzienne wybory i styl życia, a także, co szczególnie ważne, o przemianie w zakresie rozumienia zdarzeń życiowych, stanowiącej istotę osobowego rozwoju²⁶. Dzięki narracji możliwe jest rozpoznanie w szczegółowych przeżyciach indywidualnej, spersonalizowanej prawdy, czyli systemu osobistych znaczeń.

Konstruowanie osobistych narracji ma również znaczenie dla samego autora. Jest bowiem ważnym instrumentem procesu integrowania różnych aspektów „ja”, sprzyja krystalizowaniu się poczucia tożsamości, służy doskonaleniu samopoznania i samorozumienia. Poprzez wymianę doświadczeń pomaga nazywać je i porządkować, lepiej rozumieć to, co dzieje się w otaczającym świecie, przeżycia innych ludzi, ich sposoby myślenia i motywacje działań, sprzyja ostatecznie osiągnięciu międzyludzkiego porozumienia i wzajemnej tolerancji. Ponadto narracyjne strukturalizowanie wypowiedzi uwyraźnia i wzmacnia podmiotowość jednostki, akcentuje wagę osobistej perspektywy oglądu świata, a tym samym pełni istotną funkcję autoprezentacyjną i gratyfikującą²⁷.

Narracje badane przeze mnie to narracje małe, czyli opowieści tematyczne i biograficzne opisujące jednostkowe, subiektywnie ważne zdarzenia życiowe, przeżycia osobiste dotyczące tego, co dzieje się lub działa w indywidualnym życiu, oraz życie jednostki w postaci całościowej (dzieje osobiste). Nie można jednak nie wspomnieć, że w osobistej opowieści o życiu (narracji małej) znajdują wyraz metanarracje (narracje wielkie). Opowiadają one o wielkich, ważnych wydarzeniach, o wielkich, istotnych problemach i wielkich, silnych przeżyciach, które z kolei, w zindywidualizowanej postaci, uobecniają się w biografii pojedynczego człowieka. Metanarracjami są przede wszystkim opowieści sakralne (święte księgi, księgi mądrościowe, przypowieści), mówiące o przejawach sacrum, kodyfikujące i uzasadniające wierzenia, oraz opowieści o wydarzeniach prehistorycznych, pierwotnych, będących w swej najgłębszej istocie wydarzeniami uniwersalnymi, ponadczasowymi, wszechobecnymi i bezwyjątkowymi. O ich wielkości decyduje to, że dotyczą wielkich, fundamentalnych dla ludzkiej egzystencji spraw, związanych z poszukiwaniem sensu życia, a także wielkich, niemających jednoznacznych rozwiązań problemów życiowych. Opowieści te zasługują na miano wielkich również dlatego, że

²⁶ Tamże, s. 23.

²⁷ K. Stemplewska-Żakowicz, *Koncepcje narracyjnej tożsamości*, [w:] J. Trzebiński (red.), *Narracja jako sposób rozumienia świata*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002; U. Tokarska, *Narracja autobiograficzna we wspomaganie rozwoju człowieka*, [w:] E. Dryll, A. Cierpka (red.), *Narracja – koncepcje i badania psychologiczne*, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa 2004; M. Straś-Romanowska, *Psychologia wobec małych...*, dz. cyt., s. 24.

przetrwwały wieki, sprawdziły się jako źródło niezawodnych wzorców postępowania i ram odniesienia, przydatnych do rozumienia dziejów świata i własnego losu²⁸.

Maria Straś-Romanowska podkreśla, że w wielkonarracyjnych opowieściach istotne jest to, że zawierają one pierwowzory podstawowych ról społecznych, takich jak rola kobiety i mężczyzny, żony i męża, matki i ojca, przywódcy i podwładnego, oraz schematy uznawanego za naturalny, elementarny porządek społeczny. Metanarracje odsłaniają tkwiące głęboko w ludzkiej psychice archetypowe struktury znaczeniowe, matryce czy kody, dzięki którym ułatwione jest rozumienie codziennych i wyjątkowych zdarzeń oraz własnego położenia życiowego, wskazują fundamentalne zakazy i nakazy moralne, i jako takie są drogowskazami czy busolami ukierunkowującymi codzienne postępowanie. Wreszcie uczą mądrości i wyznaczają drogę duchowego rozwoju. Główny, pozafabularny przekaz wielkich narracji dotyczy ostatecznie wielkich, absolutnych wartości²⁹.

Termin *wielka narracja* wprowadził do nauk społecznych Jean Francois Lyotard, charakteryzując epokę nowoczesności (modernizm), poprzedzającą epokę ponowoczesności (postmodernizm). Według niego jedną z cech tej ostatniej jest zanik wielkich narracji. I rzeczywiście współcześni badacze obserwują od wielu lat proces słabnięcia znaczenia wielkich narracji, ich marginalizowania. Wskutek tego dochodzi do „przesunięcia narracyjnego”, polegającego na wzroście zainteresowania narracjami małymi, autobiograficznymi, w oderwaniu od narracji wielkich. Ważnym tłem tego procesu są głębokie przemiany cywilizacyjne, w jakich uczestniczy współczesny człowiek. Metanarracje miały największe znaczenie dla indywidualnego i zbiorowego życia w czasach dominacji etosu wspólnotowości. Ich główna rola polegała wówczas na podtrzymywaniu pierwotnego, silnie zakorzenionego w tradycji porządku społecznego, na regulowaniu relacji międzyludzkich, utrwalaniu więzi i chronieniu wspólnoty, na podpowiadaniu uzasadnień dla nieprzewidywalnych i rozumowo niewytłumaczalnych zdarzeń, wreszcie na wskazywaniu źródeł sensu życia³⁰.

Badania przeprowadziłam stosując wywiad narracyjny. Ogólnie przyjmuje się, że wywiad narracyjny to procedura badawcza i tok postępowania, przy pomocy których można zrekonstruować życie badanych osób. Jeśli wywiad osadzimy w paradygmacie interpretatywnym w ramach jakościowego podejścia do badań społecznych, przyjęc musimy, że fakty społeczne są konstruktami, których znaczenia są zróżnicowane przez indywidualne do nich podejście i ich rozumienie, a także przez czas i okoliczności ich powstania³¹.

²⁸ M. Straś-Romanowska, *Psychologia wobec małych...*, dz. cyt., s. 25–26.

²⁹ Tamże, s. 27.

³⁰ Tamże, s. 28.

³¹ M. Dembiński, *Narracyjna tożsamość jako przedmiot pedagogiki*, [w:] E. Kurantowicz, M. Nowak-Dziemianowicz (red.), *Narracja – krytyka – zmiana: praktyki badawcze we współczesnej pedagogice*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław 2007, s. 60.

Zaznaczyć tu należy, że w literaturze przedmiotu spotkać się możemy z określeniem wywiadu narracyjnego jako metody badań. Autor wywiadu narracyjnego Fritz Schütze zaproponował bowiem „zwartą koncepcję opowieści o życiu, na którą składają się: swoista technika zbierania materiału, w wyniku której otrzymujemy tzw. narracje o życiu, oraz oparty o spójne założenia teoretyczne sposób jej analizy. Jedną z zalet tej koncepcji jest możliwość jej modyfikacji lub częściowego wykorzystania”³².

W związku z tym, w swoich badaniach posługiwałam się samą techniką wywiadu narracyjnego jako sposobem gromadzenia materiału empirycznego. G. Jakob podkreśla, że zarówno w trakcie zbierania danych za pomocą wywiadu narracyjnego, jak i podczas ich opracowywania dąży się do tego, „by móc uzyskać analityczny wgląd w struktury sensu i działania, przyjmując perspektywy działającej i doznającej jednostki”³³. W perspektywie tej metody rzeczywistość ukazuje się nam jako tekst, powstający w wyniku spisania opowieści badanej osoby³⁴. Celem badacza nie jest relacjonowanie wypowiedzi, lecz „rekonstrukcja struktur wiedzy, czy struktur doświadczeń kierujących minionym działaniem i doświadczeniem”³⁵. Zdaniem F. Schützego opowiadanie jest środkiem, za pomocą którego możemy poznać „indywidualną rzeczywistość społeczną”³⁶.

Charakteryzując wywiad narracyjny jako technikę badawczą należy podkreślić, że składa się z dwóch części. Pierwszą z nich jest faza głównej narracji, drugą zaś faza pytań uzupełniających³⁷. W zależności od przedmiotu eksploracji narracja może koncentrować się na biografii, lub dotyczyć określonego etapu życia³⁸. W moich badaniach tym szczególnym etapem jest małżeństwo osób badanych.

Ostatnią rzeczą, na którą chciałabym zwrócić uwagę, są cechy wywiadu, które rzutują na kontakt badacza z narratorami. Wywiad charakteryzuje pięć cech: równość, współzależność, wspólnota, uczestnictwo i integralność. *Równość* zakłada, że obie strony rozmowy mają takie same prawa co do wpływu na treść i formę rozmowy. *Współzależność* oznacza, że uczestnicy wywiadu są od siebie wzajemnie zależni i że

³² K. Kaźmierska, *Wywiad narracyjny – technika i pojęcia analityczne*, [w:] M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek (red.), *Biografia a tożsamość narodowa: praca zbiorowa*, Katedra Socjologii Kultury Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1997, s. 35.

³³ G. Jakob, *Wywiad narracyjny w badaniach biograficznych*, [w:] D. Urbaniak-Zajac, J. Piekarski (red.), *Jakościowe orientacje w badaniach pedagogicznych: studia i materiały*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001, s. 111.

³⁴ G. Teusz, *Logika konstruowania biografii w wywiadzie narracyjnym*, „Terazniejszość – Człowiek – Edukacja” 2004, nr 4(20).

³⁵ D. Urbaniak-Zajac, *Wywiad narracyjny na tle innych technik wywiadu*, „Edukacja” 1999, nr 4.

³⁶ Tamże.

³⁷ Tamże.

³⁸ G. Jakob, *Wywiad narracyjny...*, dz. cyt., s. 115–116.

jego treść wpływa na ich myśli. *Wspólnota* oznacza, że w czasie rozmowy dąży się do poczucia wspólnoty, wzajemności więzi, by stworzyć odpowiednią atmosferę intymności i budować wzajemne zrozumienie. *Uczestnictwo* wyraża aktywne zaangażowanie obu stron w analizowane zagadnienia i wspólne budowanie teorii. *Integralność* manifestuje się w tym, że uczestnicy rozmowy angażują w rozmowę całą swoją osobowość i że jest to spotkanie osób, które wymieniają między sobą wiedzę i doświadczenie³⁹. W wywiadzie szczególnie cenne jest to, że narratorzy dzielą się subiektywnymi odczuciami i własnymi poglądami. Jako badacz założyłam kompetencję narratorów, którzy przedstawiają rzeczywistość z własnej perspektywy „działającego i doznającego podmiotu”⁴⁰. Opowieść o własnym życiu, pod warunkiem, że jest prawdziwa, stanowi jedność z samym życiem. Tak jest dlatego, że zarówno akty zachowania (czyny, wypowiedzi w toku dziejących się zdarzeń), jak i refleksyjny komentarz dotyczący wydarzeń (minionych i aktualnych), wywodzą się z tej samej struktury semantycznej – struktury sensu życia danej osoby. Nie ma powodu wątpić, że ten sam, unikalny dla każdej jednostki system znaczeń, ujawnia się tak w jej narracji, jak i w zachowaniu⁴¹.

Wywiad narracyjny jest trudny do zastosowania. Istotnymi czynnikami, które mogą mieć wpływ na jakość narracji, są indywidualne cechy narratorów (stopień refleksji nad własnym małżeństwem, skłonność do narracyjności – długich opowiadań) oraz specyfika sytuacji badawczej (stopień zaufania do osoby badacza, przekonanie o anonimowości badań itp.). W moich badaniach narratorzy opowiadali chętnie i nie było większych trudności z wywołaniem głównej narracji, niemniej jej długość była różna dla każdego z małżeństw. Były takie pary, gdzie uzupełnienie narracji na podstawie zadawanych przeze mnie pytań było obszerniejsze lub przychodziło z większą łatwością, niż spontaniczne opowiadanie.

W zastosowanym wywiadzie główną narrację rozpoczyna badacz, zachęcając narratora do opowieści. W prowadzonych przeze mnie badaniach na początku informowałam narratorów, na czym polega wywiad narracyjny. Omawiałam również procedurę badań, szczególną uwagę zwracając narratorom na to, że w każdej chwili mogą przerwać narrację lub nawet wycofać się z badań. Warto w tym miejscu podkreślić, że wszystkie pary były świadome, iż badania prowadzę na potrzeby pracy doktorskiej, oraz że wyniki wraz z fragmentami ich narracji mogą zostać opublikowane. Wszyscy

³⁹ T. Bauman, *O możliwości zastosowania metod jakościowych w badaniach pedagogicznych*, [w:] T. Pilch (red.), *Zasady badań pedagogicznych*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 1995, s. 64.

⁴⁰ D. Urbaniak-Zajac, *Wywiad narracyjny...*, dz. cyt.

⁴¹ E. Dryll, *Analiza tekstu narracji autobiograficznej z wykorzystaniem metod lingwistyki formalnej*, [w:] B. Janusz, K. Gdowska, B. de Barbaro (red.), *Narracja: teoria...*, dz. cyt., s. 118.

wyrazili na to zgodę. Na koniec prosiłam o rozpoczęcie opowieści krótką formułą: *Proszę, opowiedzcie mi o swoim małżeństwie*. W tej fazie ważne jest to, aby zaangażowanie badacza sprowadzało się do roli aktywnego słuchacza. W momencie, kiedy narratorzy dają znać, że główna narracja jest skończona, badacz przechodzi do drugiej fazy wywiadu, w której zadaje pytania. Narratorzy zwykle kończyli tę fazę komunikatem: *No, to już chyba wszystko, już nic nie przychodzi mi do głowy, to może przejdziemy do pytań*. Dzięki takiej formie badacz może wrócić do niejasnych bądź niekompletnych zagadnień poruszanych w narracji (pytania wewnętrzne immanentne) oraz poruszyć zagadnienia, które nie były omawiane w głównej narracji, a są ważne ze względu na przedmiot prowadzonych badań (pytania zewnętrzne eksmanentne)⁴².

Razem, nie osobno...

W ostatniej części artykułu chciałabym wyjaśnić, dlaczego zdecydowałam się na wywiad z obojgiem małżonków. Aż do momentu rozpoczęcia badań i spotkania z pierwszym małżeństwem miałam duże wątpliwości, czy takie postępowanie jest słuszne. Miałam świadomość, że obecność współmałżonka może stanowić zakłócenie. Mimo to podjęłam decyzję, że wywiadu będą udzielali oboje: żona i mąż. Spotkanie z pierwszą parą potwierdziło słuszność tej decyzji.

Zgodnie z myśleniem systemowym, system małżeński jest czymś więcej niż sumą części, jest nową całością, w której małżonkowie oddziałują na siebie, a oddziaływanie to odbywa się na zasadzie sprzężeń zwrotnych. Aby zatem opisać małżeństwo i jego funkcjonowanie, nie wystarczy poznać osobno męża i żonę, trzeba jeszcze zobaczyć, jakie są interakcje między nimi, jak są postawione granice wewnętrzne i zewnętrzne, jak małżonkowie komunikują się ze sobą, itd. Podczas spotkań z małżeństwami widoczne były wewnątrz nich napięcie i emocje, którym dawali wyraz opowiadając o swoim małżeństwie.

Pary zostały dobrane na podstawie celowego dobru próby, który jest najodpowiedniejszy w badaniach indywidualizujących. Polega on na włączaniu do próbek tych obiektów, które spełniają postawiony warunek⁴³. Kryterium postawionym przeze mnie było subiektywne poczucie szczęścia doświadczanego przez oboje małżonków. W badaniach wzięły udział pary małżeńskie zróżnicowane pod względem stażu małżeństwa, a także pod względem różnego światopoglądu. Taki dobór próby miał na celu zróżnicowanie środowiska badawczego i uzyskanie całościowego oglądu warunków kształtowania się szczęścia w małżeństwie.

⁴² G. Jakob, *Wywiad narracyjny...*, dz. cyt. s. 116–117.

⁴³ K. Konarzewski, *Jak uprawiać badania oświatowe: metodologia praktyczna*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 2000, s. 107–108.

Zasadność takiego doboru znajduje swoje potwierdzenie w refleksji naukowej. Metodolodzy proponują, aby badaniami biograficznymi objąć osoby, od których można dowiedzieć się czegoś ważnego o człowieku i świecie jego życia. Ponadto, wykorzystanie takiej strategii jest właściwe na gruncie badań biograficznych, dzięki zastosowaniu indukcji analitycznej jako metody wyprowadzania twierdzeń ogólnych z analizy indywidualnych przypadków. Wówczas „możliwe jest dochodzenie do twierdzeń ogólnych odnoszących się do całej populacji na podstawie jednej biografii lub małego ich zbioru [...]. Każdy przypadek i każde zdarzenie w ramach danego przypadku staje się krytycznym źródłem danych”⁴⁴.

Jak wcześniej wspomniałam, głównym źródłem wiedzy w moich badaniach były wywiady narracyjne. Molly Patterson i Kristen Renvick Monroe zaznaczają, że podstawową różnicą pomiędzy narracją a innymi formami dyskursu jest opisywanie w narracjach działań postaci czy bohaterów, którzy tworzą fabułę opowieści. Kiedy opowieść dotyczy celowych działań ludzkich, a za takie uznaję w swoich badaniach dążenie do szczęścia małżeńskiego, badacz może uzyskać wgląd w sposób przetwarzania i organizowania informacji przez narratora, a więc w jego wizję świata. W narracji obowiązująca jest perspektywa narratora i to on rozstrzyga, co jest ważne. Dlatego właśnie w narracji ważne jest nie tylko to, co powiedziane, ale również to, co przemilczane. Istotny jest również sposób, w jaki wydarzenia są opowiedziane. To właśnie sposób ich zorganizowania i nadawanie im znaczeń odzwierciedla wewnętrzny, mentalny porządek. Narracja zatem nie tylko opowiada o układzie zdarzeń, ale tłumaczy, dlaczego stało się tak, a nie inaczej⁴⁵.

Elżbieta Dryll o narracji pisze, że to „raczej perspektywa opowiadania, wyrażająca perspektywę podmiotu (autora) wobec przedmiotu (treści). Narrator tworzy w opowiadaniu wtórną rzeczywistość, [...] nawet gdy relacjonuje «fakty». Ich dobór, kolejność, rozłożenie akcentów, słownictwo czy intonacja wyrażają osobiste ustosunkowanie do tematu”⁴⁶. Szczególne zainteresowanie badacza budzi stosunek narratora do omawianego tematu i słuchacza – wyrażanie stanów emocjonalnych narratora, stanów motywacyjnych, poglądów, postaw, czyli funkcja ekspresyjna wypowiedzi. Dla interpretacji narracji znaczenie może mieć również związek między chronologicznym porządkiem znaczeń a ich układem w opowieści, a także związek między czasem trwania zdarzeń a długością wypowiedzi na ich temat, oraz powiązania między powtarzaniem się zdarzeń w rzeczywistości a ich częstością w narracji.

⁴⁴ I. Helling, *Metoda badań...*, dz. cyt., s. 20.

⁴⁵ Cyt. za: W.J. Paluchowski, *Komputerowa analiza narracyjności: wybrane problemy metodologiczne*, [w:] M. Straś-Romanowska, B. Bartosz, M. Żurko (red.), *Badania narracyjne w psychologii*, dz. cyt., s. 58.

⁴⁶ Tamże.

Zgodnie z tezą o narracyjnym charakterze wszelkiej wiedzy, naturalnym sposobem jej organizacji jest snucie narracji. Dzięki narracji właśnie możemy nie tylko porządkować i rozumieć otaczający nas świat, ale także go konstruować. W tym ujęciu tożsamość jednostki, tożsamość małżeńska, rozumiana jest jako rezultat tworzenia autonarracji rozwijanych w toku społecznych interakcji, oraz przebywania w określonym świecie znaczeń. Dla procesu powstawania narracyjnej tożsamości jednostki niewątpliwie znaczenie ma jej przebywanie i uczestniczenie w małżeńskim, a szerzej w rodzinnym świecie znaczeń, tworzenie historii od samego początku wśród rodzinnych narracji, zwanych także etosem rodzinnym.

Każde małżeństwo, tak jak każda rodzina, tworzy własną, charakterystyczną tylko dla nich narrację, o niepowtarzalnej formie i treści. Kształt narracji zależy w znacznej mierze od sposobu funkcjonowania rodziny, struktury, poziomu bliskości, satysfakcji z relacji, powiązań pomiędzy poszczególnymi członkami systemu. Mając powyższe na uwadze zaproszenie do wspólnego wywiadu narracyjnego obojga małżonków było zasadne w sytuacji prowadzenia badań wśród małżeństw, które oceniały swój związek jako bardzo satysfakcjonujący. W innym wypadku wspólny wywiad prawdopodobnie byłby niemożliwy, a na pewno ryzykowny.

Bibliografia

- Bauman T., *O możliwości zastosowania metod jakościowych w badaniach pedagogicznych*, [w:] T. Pilch (red.), *Zasady badań pedagogicznych*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 1995.
- Bron A., *Biograficzność w badaniach andragogicznych*, „Dyskursy Młodych Andragogów” 2009, nr 10.
- Bruner J., *Życie jako narracja*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1990, nr 4.
- Chmielewska-Luczak D., Fankanowski M., *Przegląd aktualnych tendencji w badaniach biograficznych w obrębie nauk społecznych*, [w:] M. Straś-Romanowska (red.), *Na tropach psychologii jako nauki humanistycznej*, PWN, Warszawa – Wrocław 1995.
- Czerniawska O., *Drogi edukacyjne i ich meandry*, [w:] E. Dubas, O. Czerniawska (red.), *Drogi edukacyjne i ich biograficzny wymiar*, Akademickie Towarzystwo Andragogiczne, Warszawa 2000.
- Demiński M., *Narracyjna tożsamość jako przedmiot pedagogiki*, [w:] E. Kurantowicz, M. Nowak-Dziemianowicz (red.), *Narracja – krytyka – zmiana: praktyki badawcze we współczesnej pedagogice*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław 2007.
- Denzin N.K., *Reinterpretacja metody biograficznej w socjologii: znaczenie a metoda w analizie biograficznej*, [w:] J. Włodarek, M. Ziółkowski (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, PWN, Warszawa – Poznań 1990.
- Dominicè P., *Uczyć się z życia: biografia edukacyjna w edukacji dorosłych*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, Łódź 2006.
- Dryll E., *Doświadczenia życiowe a narracja tożsamościowa osoby*, „Psychologia rozwojowa” 2008, t. 13, nr 1.
- Dryll E., *Analiza tekstu narracji autobiograficznej z wykorzystaniem metod lingwistyki formalnej*, [w:] B. Janusz, K. Gdowska, B. de Barbaro (red.), *Narracja: teoria i praktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.

- Gadamer H.G., *Prawda i metoda: zarys hermeneutyki filozoficznej*, PWN, Warszawa 2004.
- Giza A., *Biografia jako fakt empiryczny i jako kategoria teoretyczna*, [w:] J. Włodarek, M. Ziółkowski (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, PWN, Warszawa – Poznań 1990.
- Helling I. K., *Metoda badań biograficznych*, [w:] J. Włodarek, M. Ziółkowski (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, PWN, Warszawa – Poznań 1990.
- Jakob G., *Wywiad narracyjny w badaniach biograficznych*, [w:] D. Urbaniak-Zajac, J. Piekarski (red.), *Jakościowe orientacje w badaniach pedagogicznych: studia i materiały*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001.
- Każmierska K., *Wywiad narracyjny – technika i pojęcia analityczne*, [w:] M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek (red.), *Biografia a tożsamość narodowa: praca zbiorowa*, Katedra Socjologii Kultury Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1997.
- Kłoskowska A., *Metoda biograficzna z perspektywy rozwoju orientacji humanistyczno-jakościowej w pedagogice*, „Edukacja” 1997, nr 4.
- Konarzewski K., *Jak uprawiać badania oświatowe: metodologia praktyczna*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 2000.
- McKinley Runyan W., *Historie życia a psychobiografia: badania teorii i metody*, PWN, Warszawa 1992.
- Paluchowski W. J., *Komputerowa analiza narracyjności: wybrane problemy metodologiczne*, [w:] M. Straś-Romanowska, B. Bartosz, M. Żurko (red.), *Badania narracyjne w psychologii*, „Eneteia” Wydawnictwo Psychologii i Kultury, Instytut Psychologii Wydziału Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego, Warszawa – Wrocław 2010.
- Stemplewska-Żakowicz K., *Koncepcje narracyjnej tożsamości*, [w:] J. Trzebiński (red.), *Narracja jako sposób rozumienia świata*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002.
- Straś-Romanowska M., Bartosz B., Żurko M., *Życie człowieka życiem w opowieści*, [w:] M. Straś-Romanowska, B. Bartosz, M. Żurko (red.), *Badania narracyjne w psychologii*, „Eneteia” Wydawnictwo Psychologii i Kultury, Instytut Psychologii Wydziału Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego, Warszawa – Wrocław 2010.
- Straś-Romanowska M., *Psychologia wobec małych i wielkich narracji*, [w:] M. Straś-Romanowska, B. Bartosz, M. Żurko (red.), *Psychologia małych i wielkich narracji*, „Eneteia” Wydawnictwo Psychologii i Kultury, Instytut Psychologii Wydziału Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego, Warszawa – Wrocław 2010.
- Straś-Romanowska M., *Psychologiczne badania narracyjne jako badania jakościowe i ich antropologiczne zaplecze*, [w:] B. Janusz, K. Gdowska, B. de Barbaro (red.), *Narracja: teoria i praktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.
- Teusz G., *Logika konstruowania biografii w wywiadzie narracyjnym*, „Terazniejszość – Człowiek – Edukacja” 2004, nr 4(20).
- Tokarska U., *Narracja autobiograficzna we wspomaganie rozwoju człowieka*, [w:] E. Dryll, A. Cierpka (red.), *Narracja – koncepcje i badania psychologiczne*, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa 2004.
- Urbaniak-Zajac D., *Pedagogiczna perspektywa w badaniach narracyjno-biograficznych*, [w:] L. Koczanowicz, R. Nahirny, R. Włodarczyk (red.), *Narracje, (auto)biografia, etyka*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław 2005.
- Urbaniak-Zajac D., *Wywiad narracyjny na tle innych technik wywiadu*, „Edukacja” 1999, nr 4.
- Zakrzewska-Manterys E., *Hermeneutyczne inspiracje*, Oficyna Naukowa, Warszawa 1998.
- Żurko M., *O przydatności metody biograficznej w psychologii*, [w:] M. Straś-Romanowska (red.), *Na tropach psychologii jako nauki humanistycznej*, PWN, Warszawa – Wrocław 1995.

